

СТЕВАН ТОНТИЋ

РАДОВАН ЗОГОВИЋ ИЗМЕЂУ КОМУНИЗМА И ДАНТЕА

Једанпут на Струги (на охридском аеродрому већ), камо смо некад, и старија и млађа пјесничка братија из свих "југословенских социјалистичких република и покрајина", радо хрлили, видио сам сувоњавог постаријег човјека, са штапом, за којег ми је неко значајно објавио: оно ти је Радован Зоговић! Током наредних неколико дана разговора, рецитовања и преданог посвећивања у вотку и вино, не сјећам се да сам уредног господина са штапом (или то бјеше кишобран?) уопште срео у нашем самодопадљивом, интернационалном пјесничком крду, нити ме је когод, при случајном сусрету, представио том некад чувеном књижевно-политичком "зверу". Уосталом, и зашто би? Ни у мени се, признајем, није јавила жеља да га лично упознам, напосто - јер га нисам читао. Тог новог, од средине шездесетих коначно (како-тако) допуштенога Зоговића, с неколико већ пјесничких књига из периода изнуђеног ћутања. Али - ко ће већ читати нове а тако рећи "потоње", и за жива аутора као "постхумне", збирке пјесника који је, откад знамо за себе, важио као репрезентативан примјер, узоран тип домаћег књижевног и културно-политичког стаљинизма (ждановизма), препознатог и одстрањеног, пораженог "на вријеме" и то - како је увијек и свуда самопохвално истицано - антистаљинистичком инспирацијом и акцијом саме Партије, слободарског и мудрог, свим искушењима времена дораслог вођства земље. Ко да сад чита озлоглашене гушиоце слободе, стварања, ригидне заступнике теорије одраза и соцреализма?! Имали смо већ одавно и озбиљнијих и примамљивијих лектира.

Ипак, пратећи часописе и из разговора са упућенима, ја сам, површно и неодређено, знао да је Зоговић постао пјесник нових квалитета, аутор нових, значајних пјесничких дјела. Но, први сусрет са пое-

зијом овог пјесника однекуд је одлаган све до часа када је рад на једној антологији наложио цјеловито ишчитавање, с преданошћу која хоће да се увјери, пажљиво ослушне и осмотри, с претензијом извјесне "оцјене вриједности".¹ Био је то за мене (у зиму 1990/91) добитнички, јер откривалачки сусрет, као и увијек када упознамо изванредно или велико пјесничко дјело, јединствену пјесничку личност. Било је то - упркос свему - за мене изненађујуће и радосно откриће, откриће једног ванредно драматичног и, што је најважније, умјетнички суверено уобличеног пјесничког гласа, чија ми се изразитост и јединственост оштро и заувјек усјекла у памћење. Текст који слиједи (поново "споља" изнуђен: обиљежавањем десетогодишњице пјесникове смрти) потврђује и даље разрађује, изнова подузетим читањем основне утиске изненађујуће лектире од прије шест година.

Па у чему се састојало и састоји то (поновљено) изненађење и узбуђење, то откриће (и поново: упркос свему!) једног посве особеног и ванредно значајног пјесничког гласа и дјела, сагледаног и у сазвијезђу виших домаћаја и вриједности српске поезије посљедњих пола вијека, или чак у раму читавог XX стољећа?

Изнад свега, било је то откривање пјесничког *мајсторства* Зоговићевог, тим драгоцјеније што се збило на неочекиваном мјесту, на једном већ прилично од критике и политике "затуреном", јер давно прокаженом, морално и естетички осуђеном и "превазиђеном" књижевном примјеру. У дјелу пјесника којег смо већ скраја четрдесетих имали појмљеног и заувјек "готовог", крајње полемички и негативно-критички испосредованог, као горљивог заступника тзв. напредне, социјалне/социјалистичке литературе и теорије одраза, ждановистички настројеног противника "модернизма" и "декадентне" авангардне умјетности, уопште - ангажованог писца крутих и догматских схватања. Ствари за које је поодавно био резервисан једино гест презривог одбацивања. Заиста, пјесништво под тим или сличним ознакама, из таквих "шињела", није нам остало у сјећању по свом стилском и језичком мајсторству, по својој "умјетничкости", - артизам и партијност, слободан израз (поготово радикално иновативан, формално-истраживачки) и идеолошка тенденција тешко су се "паковали" заједно", у

¹ Стеван Тонтић, *Модерно српско пјесништво (велика књижа модерне српске поезије од Косића и Илића до данас)*, "Свјетлост", Сарајево 1991. Књига је заправо изашла из штампе крајем јануара 1992, када се већ, различитим а удруженим напорима, отпочињало с трансфером рата из Хрватске у Босну и Херцеговину. Објављена у недоба (стварну судбину већег дијела тиража не знам до данас), антологија је представила Зоговића са осам пјесама. То су: *Звоно без језика, Јаблан изред изором, Инструкција и чесићка хитиолозима који су зайисали глас риба, То нећеш забравити, Попац, Грјех ћућања, Данше и Фаринаша и Кајанеј*.

извјесно пожељно органско јединство. Умјесто "израза" често је ту долазило тек до "срза" - срза спонтаних, неусмјерљивих енергија ријечи, "подземне" радијације и "памети" цијелог језика, с постулираном идејном тенденцијом, с априористичком вољом и намјераваном "поруком" пјесничког текста. И Зоговић је имао таквих "неспоразума" с поетским предметима и симболима - био је довољан онај "кикс" с "Дон Кихотом на бомбардеру" и критика Марка Ристића², па да уопште више и не читамо Зоговићеве стихове, и оне с изворном лирском снагом, посвећене страдању шпанског народа у грађанском рату, а ни многе друге, поготово из тог, раног, предратног и ратног периода. Није се могло очекивати посебно убједљиво или значајније, више мајсторство у изразу и облику ни код онога који је не само "сањао" Мајаковског, већ и стварно слиједио синкопиране ритмове и маршевски стиховане кораке магично привлачног руског пјесника револуције, долазећи (као партизан и антифашистички борац) и до оне сведености и убојитости која стихом кличе: "Машино, машинко моја"³, стављајући се свим бићем

² У опсежном есеју Радомира Константиновића *Радован Зоговић (Биће и језик, Београд 1983, штампаном раније у часопису "Трећи програм" Радио-Београда)*, писаном у знаној критичкој инспирацији, али веома документовано и са разумијевањем Зоговићеве човјечанске и пјесничке драме па и аутентичне снаге његова језика, извјештава се, укратко, и о том "случају", изазваном Зоговићевом пјесмом *Дон Кихот из Манче* из 1937. На ту пјесму реаговао је Марко Ристић, почетком 1939. у "Печату": "Назвати Дон Кихота 'крвожедном лудом' и 'плаћеним убицом', и ставити га у Франков бомбардер, као што је то недавно добронамерно али неспретно учинио један црногорски социјални песник, знак је потпуног неразумјевања Сервантесовог дела, и последица једног (кобног и распрострањеног) схематичног схватања (што значи несхватања) културно-историјских вредности и симбола". Зоговић је послје изоставио Сервантесова јунака из пјесме коју је, с мањим исправкама, објавио под насловом *Црна срамота* у збирци *Пламени голубови*, осврнувши се у чланку *Нешто као изјава* (маја 1939) на своју исправку и Ристићеву критику (рекавши да је Сервантесов роман познавао само по "скраћеним и осакаћеним издањима", затим да "Пјесму треба увијек очистити и заштрићити као стријелу; наравно, боље је икад него никад! Пјесму треба радити и радити! - како је то рекао Мајаковски", те оптуживши Ристића да је Дон Кихота "... осрамотио својим надреалистичким 'сном', као и шпански народ, као и Владимира Мајаковског"). Полемике и међусобна оптуживања представника надреализма и покрета социјалне литературе неће се никада ни окончати, о чему има трага и у Зоговићевим пјесмама (с алузијама на Оскара Давича, на примјер, с којим, упркос свим разликама, има и нешто заједничко: вјеру у комунизам, а повремено и у језичком полету и борбеном нагласку).

³ Радован Зоговић, *Пјесма о биографији друџа Тита*. Пјесма написана октобра 1943, штампана први пут у издању јединственог народноослободилачког фронта БиХ, потом у збирци *Пркосне сјрофе*, 1947. (Пјесма није уврштена у избор *Жилама за камен*, 1969.). Повод за пјесму били су, по аутору, "разни цветнички и сензационалистички памфлети и о поријеклу, животу и раду друга Тита, објављени у фашистичкој штампи у Берлину и тако даље, и преко радиостаница и реакционарних листова у Лондону, Њујорку и Цириху". Милован Ђилас је 1944. високо вредновао Зоговићеву поему: "Љепота Зоговићеве поеме се састоји у томе што она сва сија

у борбу против непријатеља домовине и мобилишући свој језик, трајно, доживотно, у вехементној полемици са идеолошким и литерарним опонентима. Зар да ту очекујемо изразито велико прегнуће у језичком богаћењу и истанчавању израза? И то с онолико нових доказа да је пјесништво најзад схваћено као језикотворна умјетност, с крајњом посвећеношћу и одговорношћу аутора за израз и облик, а не тек плакат, борбени поклич или поетизован "превод" извјесног идеолошког, макар како револуционарног "става". Па иако се Зоговић, узет у своје језгру, и своје "хабитусу", идеолошки није битно промијенио, напредак остварен у језичком и обликовном освајању *пјесничке умјетности*, у дубини и интензитету преданости теми и *изради* пјесме, у разубивању (ријетко виђеном) поетске фразе, у изналажењу нових, ванредно богатих регија имагинативности и саме (са)звучности - његов римариј! - тај напредак се, просто, не да и не може превидјети у свој својој неочекиваности и несумњивој упечатљивости. То је стварни *умјетнички препород* пјесничке личности Радована Зоговића, препород у којем се осјећа напор и резултат подвижника. Креативни препород личности која се самоодбрамбено, из страха од "издаје" идеала, увијек објављивала као "иста", "усебичена" и "неревидирана", готово "запечаћена" рано пронађеним "погледом на свијет" комунисте и револуционара, готово коначно одређена антифашистичком борбом и интернационалном солидарношћу, у историјском знаку глобалног комунистичког пројекта остварења правде и човјечности на земљи.

Тај подвиг језичко-поетског рукотворства, у готово беспримерној вољи за "артикулисаном ријечи" - артикулација, свакако, не може бити "митинговање"!; напротив, иако импулс "митинга" остаје неугасив - тај умјетнички суверено артикулисани Зоговић, то је, дабоме, било основно и најљепше изненађење и прве и садашње лектире његове поезије из времена екскомуникације, "завијан(ог) пијеском самоће и шутње", и година поново допуштеног присуства у књижевном животу, само могућношћу објављивања (макар понекад и у цензурисаном облику).

необично оштром јасноћом. Нема у њој стиха у коме би било иоле сјенке, која би га чинила мутним и неразумљивим, сваки је од њих као замахнута сабља без иједне пјегице рђе..." (цитат према *Жилама за камен*, стр. 325). Радомир Константиновић, у свом есеју: "Иако се ова песма не може свести на Мајаковског онако како, аутенично певајући дотле недогођеног Тита, не може да се врати, без изневеравања, ничему пре-титовском, она је без Мајаковског незамислива: она је врхунац, највише мера Зоговићеве способности за митинговање, за све оштро синкопирани реченице од којих се, свака *одуице* сливању у јединство, у целину песме (...), али се у ту целину ипак слива, подвргава јој се, чинећи је тако само драматичнијом". Константиновић у поеми, "у томе рафалу барута у стиху" (и у томе претварању писаће машине у машинку) "препознаје полемичност у функцији овога у суштини романтичарског, и тотализујућег, патоса јединства", а "митинговање" "песму претвара у *партиштуру*; то је тражење хора, хорског рецитала...."

Докази овог пјесничког мајсторства расути су у свим збиркама ове, друге и дуге пјесникове фазе, почев од *Арђикулисане ријечи* (Београд 1965), преко *Лично, сасвим лично* (Београд 1971), *Књажеске канцеларије* (Титоград 1976) до *Сујрејџа за сјујџра* (Београд 1985), као и у опсежном избору *Жилама за камен* (Титоград 1969), приредио Василије Калезић и збирци одабране љубавне лирике *Повремено заувјек* (Титоград 1985). При томе, књига *Књажеска канцеларија* умногоме искаче из овог поретка, односно знане, чврсто одређене и распознатљиве пјесникове фразе, ритма и структуре реченице-стиха, критички и иронично парафразирајући и "подражавајући" (с мјестима горко-хуморних развијања) језик (и "језик") Милоша Обреновића и његових "дворјана" и поданика (Милоша "... којега грде сви пороци најгаднијега тирјанина" - Његошева изјава, као мото цијеле збирке). У том смислу, ова књига носи извјестан "специјалан" карактер, у чије рашчлањивање и тумачење нећемо улазити. Рецимо тек толико да се та збирка одликује, поред осталог и знатним "дозама" и могућностима хумора - састојка који Зоговићу, борилачки настројеном и паћенички смртно озбиљном, углавном недостаје.

Из тог приличног броја пјесама више и високе умјетничке домашености, међу којима су често пјесме битног аутопоетичког представљања и исповиједања (као ванредно значајне, изузетно снажне пјесме из реда оних посвећених "изабраном по сродности" растињу: јаблану, маслини, грабу, јабуци)⁴, издвојићемо овдје тек један примјер. Нека то

⁴ Радомир Константиновић ванредно инспиративно развија и домишља "својеврстан морал и поетику граба" Р. Зоговића: "Нема код њега ни најслабијег опуштања, а камоли тенденције отварања: покрет његов није окренут споља, према свету, него је то увек покрет *унујџра*, у још дубљу унутрашњост. Живећи сву трагичност тога покрета самозатварања, он није случајно (у једноме од најпесничкијих својих тренутака) угледао *џраб*, ту маслину дивљих шума: он је понављао, сваким својим стихом, и лексички и синтаксички, природу граба, његову судбину и његову материју. Он је неплодан као граб, и не даје друго него (као граб) само огањ; али, тај огањ никада неће бити *виђен*: то је некакво унутарње сагоревање, у овом увлачењу бића у само себе, све дубље и унутрашњост, одбијањем спољњег свијета, у ствари: одбијањем лакога и брзог додира (или лиризма који би, као у његовим најзначајнијим предатним песмама, имао да буде у лакоћи макар и пригушено звучног стиха). У одбојности према свему око себе, овај песник дошао је до својеврсног морала и поетике граба. Као што граб тежи да се *исџрошуйља* и искврга, рапаве коре, неприступачан, тако и Зоговићева песма тежи, неодрживо, овом испрошупљавању, овој одбојној крвавости, овој сувоћи која носи у себи могућност сутрашњег пламена: овај латентни пожар. У језику, у најновијим (и несумњиво најзначајнијим) својим песмама, Зоговић покушава да понови ово своје опредељење за граб (...) То: "је ли рана - мобилиши се, гради квргу", есенцијални је императив Зоговићев. То је основна одредница његовога језика и стила: позив на *ломљење* сопствене мекоте, на мобилисаност која захтева самодисциплину, до аскезе" (Р. Константиновић, *исџо*).

буде невелика (четири катрена) пјесма *Свјетлионик мален и забачен* (из *Архикулисане ријечи*), која у много чему узорно демонстрира најбоља (и карактеристична) својства мишљења и душевног расположења, духа и начина говора пјесника Зоговића:

Бљесне и нестане. Вертикално пропадне у свој камен.
И шкоља нестане. И делте насупрот. Чак и зрака.
И мрак похрли - да га догуши у јами, да заспе отвор јаме.
Ни тла, ни простора, ни покрета - вакуум мрака.

И опет плане, усамљен, одсјечен од копна и од људи.
И опет згасне - како је размак мрака дугачак и све дужи!
То се он - ја знам - у јами бори; стијешњен, он то луди;
диже се, руши у себе; опет се диже, опет руши...

Мрак, празно, исто до краја свијета. Стало је, губи мјеру
вријеме. Траје стајањем. Заглављено. Да заглави.
То се он, под тим, отима, прибира снагу - чекај, вјеруј!
Опет ће он свјетлост да изнесе и објави!

Не гори - не постоји. У небићу се отима са небићем
да врати свјетлости биће себи самоме, шкољу, делти.
И враћа - вјеруј и чекај! Враћа упркос свему у шта сиђе.
Свијетли... свијетли... свијетли. Постоји док свијетли!

Заиста, снажно и продорно бачен поглед разбуђеног рефлектора пјесникове свијести, поглед на објект "мален и забачен" с најдубљим, рентгентским снимањем "заглављеног" времена и свјетског мрака, с крајњим усредсређењем "аналитичког ока" на ово смјењивање свијетлих и мрачних периода празног, мртвог, неисторијског времена, у херојском ставу вјере у свјетлост, у сизифовском раду за ствар свјетлости, бесмисленом и пријетећем мраку упркос.

Неодвојиво од "статичног" времена под притиском мрака, које (и мрак и вријеме, тј. мрачно вријеме умртвљене, обесмишљене историје) свагда изнова свјетлом "напада" неуморни, неуништиви, јамом стијешњени и мраком готово "догушени", "усамљен, одсјечен од копна и људи" свјетлионик, јесте и ово, тако карактеристично, застајање и успорено, испрекидано гibaње, изнуђено "заглављивање" Зоговићева стиха, који као да инсистира на тешком, отпором теме и предмета, материје) запријеченом, али напором језика (као овог свјетлионика) ипак про-

крченом, пробијеном путу.⁵ Овим јуначким (а "мален и забачен"!) оти-мањем из небића, као што се овдје отима пјеснички језик, рушећи се у ништавило непокрета и ћутања и свагда изнова васкрсавајући, новим свјетлосним сигналом, новим долажењем до даха, дохватањем нове, или тек сродне, метонимијске ријечи, утврђујући се и самим понављањем, јер нам обзнањује оно једно, главно и "свеисто", ненарушиви идентитет субјекта који говори, при том се борећи за свој говор и своју непоколебану вјеру, као за своје неotuђивао и највише достојанство.

Тиме се већ назначавача други основни моменат мог изненађења коначно прочитаним Зоговићем: континуирана објава непоколебљиве оданости идеалима младости - пролетерској, интернационалној солидарности и свјетском комунизму (дакако оном "чистом" и "правом"), антифашистичкој и уопште револуционарној борби, упркос свему! Оваква "чврстина става" (идеолошког, моралног, поетичког - што је овдје једва разлучиво) тешко да је у нас виђена у једног пјесника од формата. Оволика, фанатична вјерност једног атеисте, оваква жестина и "гњев праведника", с оваквом снагом опирања сваком "ревидирању" и оволиким страхом од "прекодирања", од "издаје" суштаственога себе, себе пронађеног још у младости и стога заувјек "младога".

Тридесетих година непрестано прогањан, затваран, забрањиван и цензуриран, пјесник *Пркосних сѝрофа* наставиће, послјије екскомуникације крајем четрдесетих, с новим строфама пркоса и силног гњева, изнова морално рањен и смртно повријеђен, али сада од "својих", од комунистичког врха који је "промијенио курс" и одбацио "свог" пјесника револуције, штавише и поетског Титова "биографа", као стаљинистичког догматичара. Кажњен и одбачен од другова по вјери, понижен и ућуткан за дуго вријеме, Зоговић се сав разгорио у све дубљу и незацјеливу рану, али *рану која бридећи њјева*, не признајући никаква "гријеха" и не дајући, никад и нипошто, каква покајничког сигнала. Не: из те "ране предубоке" долазе све нови, "свеисти" стиховни сигнали - попут свјетлосних сигнала оног малог свјетионика притиснутог свјетским мраком - поруке несаломљиве вјере у комунистички пројект човјечанске слободе. Ево тог несмиривог патоса:

Да, бол, мој, гестове бола, шкргуте, мржњу, ругања, израз згрчен не сведе и не своди на једно једино биће које урличе или јекће.

Све је то свеобухватније, друкчије. Оно је, чак оно понајгрче, својим зачетком и дахом тражење: слободе!, чежња: среће!

⁵ Видјети извођења Р. Константиновића о "великој сили задржавања, отпора изливању" Зоговићеве реченице као стиха, жудњи за прецизношћу и конкретношћу, "враћању истоме месту" и укорјењивању, превласти метонимијског језика и слично (*наведени есеј*).

Слободе, комунистичке, братства све ширег и све већег
 сваком ко носи на сто њихов - бићем неугасивим и цијелим!
 И двапут слободе, комунистичке, двоструко братства, двапут среће -
 јер ја ћу и то с вама, вољени, попола да дијелим!

То је финале подуже пјесме под насловом *Полемички њосѝскрийѝум*.
 У истој збирци (*Арѝикулисана ријеч*) налази се и пјесма *Прилоѝ дефи-*
ницији комунизма, једва нешто краћа, која са захвалношћу указује на
 незамјенљиве вриједности комунизма, који је између осталог, нашег
 пјесника извео "из самице себе, осјећањем и мишљу" "у бескрајност /
 класе". Једна од средишњих строфа:

И данас, као на почетку, на новом почетку, још једном: Главу горе!
 И свијетли Земљи одзрак очију твојих, и мора, и метала.
 И ја, човјек, - јесам ли клонуо, окорио, - скидам коре
 и, свијетлу окренут, још једном блистам оштрицом - теби хвала!

Не одолијевамо искушењу да наведемо и три завршна катрена,
 како би се тачније и боље осјетио историјски тренутак овог усхићења
 и тим тренутком (спутник!) охрабрена, силно потврђена и безрезервно
 изјављена вјера пјесникова:

Хвала што *сѝуѝник* и би и јесте и свјетило и путања
 на почетку; и свјетлост Земљи, и одсјај Земљиног растопа
са Урала.

Хвала што - хемичар, антисањар - могу да маштам и да сањам,
 и што се, човјек, још једном поносим што сам то - теби хвала!

Хвала што кћи моја свој рјечник почиње ријечју, и превише
 за оца новом; хвала што се с том искром успава, затим буди.
 Хвала што јој, будући је изјутра, - реферишем
 о ноћи космонаутâ, о броју откуцаја, о броју удисаја у минути.

Хвала што већ, на самом Мјесецу, између кратера и канала,
 има нешто моје, па морам, сваки пут, мјесец да ишчекам и
да видим.

Хвала што је подвиг твој - подвиг и почетак. Хвала, хвала
 за све што си био! Трипут за оно што ћеш бити!

Упркос свему - не сумњамо у искреност ове неопрезне, предалеко
 отишле вјере, која је, у овом случају, морала овако да се овјери, демон-
 стративно-патетично изјави, из разгорене ране бића, из поништеног и
 тим јаче успламсалог поноса. (Ми, однекуд, не заборављамо да је то и
 понос једног Црногорца!)

Ту је и, у посљедњој пјесниковој збирци, завјереничка изјава оданости идеалу младости, чистом романтизму младости саме (ако и фанатизоване!), у којој се већ све прозрело и за цијели живот нашло:

Никад не одрини што у младости најзад прозре,
што - у младости - живот свој најзад избра.
Што млад у ставу доби, нек потом зре и дозре,
што млад завоље, воли док трепти једна фибра.

Прва и посљедња строфа понављају: "Никад се, ничим младости своје не одреци - ", чак "Нека је фанатик, нек јој премили бјеху леци". Зоговић се, против струје, и против тока историје, жарко утврђивао у свој, у младости откривени и утврђени идентитет, вјерујући да тамо још увијек тиња тајни и неугасли "супрет" комунистичке човјечности, правде и слободе "за сјутра". Да ли је примјећивао, и колико је могао и хтио да види, сву зарђалост и безнадежну пропалост челичне конструкције Великог Пројекта, који ће се, тек пошто је пјесник умро, урушити и скрхати сам од себе?⁶

Трећи основни моменат изненађења могли бисмо наћи у сталној употреби и одржавању екстремно поларизованих основних осјећања,

⁶ За разлику од Андреја Платонова, рецимо, који даје (роман *Иској*) крајње негативну, гротескну слику мегаломанског, изнуравајућег комунистичког градитељства у име "свијетле будућности", Зоговић је сачувао ентузијастички став према великим, препородитељским подухватима ове врсте. Тако, нпр., о изградњи Каракум-канала, којим ће воде Аму-Дарје натопити и препородити велику пустињу, стигавши до "у славине Ашхабада", одушевљено говори пјесма *Пјесак, вода и ја* (*Арђикулисана ријеч*), у строфама ванредног језичког и сликовног богатства:

Да се, над водом, задјене облак; да он рубом
млијекo изикри - да буде бијело згушњавање и мријестеж!
И дажд да задажди. Оперe земљу. Саперe со и сумпор!
И вјетар, кишом, испљуска небеса и звијезде.
И дрво уклетo, саксуал дрво без листа и без ресе,
квргаво, љуспаво, тоњиво у води као метал, -
да се у води огледне, и згрози над собом и устресе.
И напуи. И муку оловну излиста и исцвјета.

Ово уклето саксуал дрво остаје, свакако, незаборавно, откривајући заиста велику и необичну моћ пјесникова дара "уживљавања" и језичке експресивности. Антологијско мјесто! Међутим - пјесник, дабоме, не може све предвидјети, (уосталом, ни стручњаци!) нити овдје бити "крив" - потоња прича с каналом и оживљавањем пустиње испала је, управо, катастрофална. Свјетска штампа посљедњих година обавјештава да је, смањеним приливом вода Аму-Дарје у Аралско море, дошло до енормног исушивања мора и, посљедично, до "нарастања пустиње" око самог мора, што је једна од највећих еколошких катастрофа на Земљи.

У пјесми *Јаружар над Волгом* (из *Сујреџа*), значајној и као аутопоетичка исповијест, Зоговић упоређује себе пјесника с јаружаром, у склопу визије тоталне и

која као да захтијевају једно друго: *љубави и мржње*. Није нам познат пјесник који није пјевао и о љубави, љубав саму, у бескрајним видовима и варијацијама, од сирових слика плоти до крајњих ступњева спиритуализације и прелажења "с ону страну". И Зоговић често пјева о љубави - не једном су то пјесме драматично узаврелих снова и дирљивих при-

ентузијастичке "опет нове / градње новог". Фрагмент показује велику моћ здруживања и сплитања лирског и овдје помало техници и грађевинству "обавезног" рјечника:

То сам желио: да пјесме багери буду, строфе -
осмозубе, осмосроке прегршти за пијесак;
да оне, под седмом дубином, захватајући са дна Волге,
пијесак износе, дубину рјечну чисте;
да слажу препран пијесак - за нове, опет нове
градње новог: творнице, болнице, бране, писте;
да с пијеском, барем покаткад, извуку седеф шкољке
(од зрака до дна на дну остао сунчани бљесак!);
да се прегршти, из пијеска, са сваког рока-зупца,
кад из воде крену, просипају течне сабље;
да потом, док полуга висином иде, растоп сунца
одоздо, кроз дан, с прегршти строфа капље.
Да зупци-риме, отворене, испод ријеке седмослојке,
у сусрет једна другој, тежећи скопчању пошто-пото,
иду напорно, незаустављиво, и све ближе,
и скопчају се, јер само скопчане, само потом,
пијесак изнесу. И с њим шкољке.

То сам, свим собом, свим животом
желио. Ништа више!

У постхумно објављеној пјесми *Жудња* ("Форум", 9-10/1986) обликује се необична визија "зачаране шуме", која је, у ствари - "шума/гвоздена": чине је "кракати стубови" који разносе струју с хидроцентралне на ријеци Ангари: "Ту бих, у тој зачараној шуми и трави чак и стар могао да пишем. А тачније, / да у корачању стихове слажем. Незамјенљиво мјесто! / Долазио бих свакога љетњега дана кад и остали / електричари. Корачајући стихове, угазио бих / у трави путачу триста стихова дугу. / Моћна, нечујна ријека уносила би у мене сигурност и мјеру, / генератори би придавали снаге. Уз један од стубова / сиједио бих и записивао строфе. / А Ангара би бистрином својом и мудрином / пречистила пјесму. И водови би је / преузимали / да је разносе до људи."

Конструкторско-техничка освајања слави, између осталих, и пјесма *Авионско крило* (*Лично, сасвим лично*), екстазом продирања у висине:

О крило многотрудно! Не умори се! Дужи се! Више! Више!
Скраћуј вријеме и простор. Размак међу октобром и априлом.
И нек те облаци не отупе тучем, не смрсе меким плишем.
Пркоси, продири, дери облаке. И ти си моје крило.

(Све су то, наравно, научно-техничке и градитељске побједи комунизма. Када су се Американци испели на Мјесец, Зоговић је у једној пјесми морао да сопшти да му је немогуће да се радује том великом успјеху, због америчких злочина у Вијетнаму, с којим је пјесник, као и са свим жртвама империјализма и фашизма, увијек најдубље солидаран).

зора осујећености и немогућности оваплоћења љубави у њеној пуноћи - вријеме и историја имају неких "пречих" послова! И Зоговић, који се не да искључити из времена и историје, напротив: све је у томе да се историја акцијом човјека преобликује и хуманизује у правцу комунистичког идеала, тај Зоговић отворено признаје (као што демонстративно признаје своју "задржану" младост и фанатизам младости) да је способан и за мржњу - и то још какву! То је постојана мржња ребела на тамнице и окове, на тиране и изабљиваче, "програмска" мржња борца и револуционара на класног непријатеља, на готово све што је "грађанско" и "реакционарно", све што се, на хиљаду начина, лажју и притворством, опортунизмом и поткупљивошћу, ставља на пут револуцији и напретку, укратко: комунистичком програму будућности, коме је суђен тријумф на земљи. Мржња је ту, дакако, изазивачки, полемички истурен појам за све што Зоговића вријеђа и пориче, понижава и поништава, о глави му ради и, најзад, тјера да држи језик за зубима. Што је за једног сљедбеника Мајаковског и, уопште, човјека ријечи, апсолутно несносно! И Зоговић, који одбацује хришћански "мазохизам" подметања другог образа, одговара на мржњу - мржњом! Као што и његов Ерих Мизам поручује Калтенбрунеру, "и мртав":

Не, Калтенбрунер, поезија се ипак не понаша као жито:
овршеш га, ископиташ, а оно ти остави чисто сјеме. -
Нагазиш ли је - она ти ударцем узврати на копито,
или се у себе затвори, навуче на лице студен цемент.

И не понаша се ни као бреза: ти ћеш сјекиру или бусач -
засврдлиш, засјечеш, а она ти пусти напитка на тај отвор.
Јер и бреза се најзад тргне, скрути се, сок свој згруша,
скисјели, осиви - да се чак гуштерима чини отров.

(Мизам Калтенбрунеру, и мртав; Арџикулисана ријеч)

Поезија се, каже пјесма, "понаша ко живо човјечје месо, што на фијук / бича одговара масницом, брани се квргањем ткива млећких." А за "оно најсветије" поезија "испламса, сва, у барјак, барјаком (се) покрије и окупа." Под камџијом и оштром кљуном "она на удар шикне; попрска, обиљежи камџијаша, па се сири, / и смрзне на рани - у црвен испљувак, још не пљунут."

Тај осветнички ударац "црвеним испљувком" задаје и често узвраћа и до крви рањени језик Радована Зоговића. Не једном убојито згрушан у зачуђен став посвећивања мржње и њеног етичког и поетичког оправдања. С нечувеном отвореношћу свједочи о томе пјесма *Четири сиропфе*:

Не, циљ мој не би да будем пјесник, па још признат,
да се теби, везиру од критике, допаднем, о везире!
Стих је начин мој да мрзим што је за мржњу, да презирем
што је за презир: гавран од туђег перја лиснат.

О света мржња! Страст обудућеног људског *анџи*,
јасност, непокорност, непопустљивост. Света мржња!
А каква надмоћност и мир - презрење! Какав вршњак
и двојник мржње! Какво задовољство - презирати!

Заборављати? Заборавиш ли, побијеђен си, го си, готов.
Памтиш ли, ти мрзиш; мрзиш ли, ти све памтиш.
Без мржње ове како ће љубав почетна да запламти?
Ко ће је праштањем разогњити? Гдје то? Ко то?

И није за мене суштинско било: бити пјесник!
Стих је мој начин чувања житâ што за све класом хљебе,
давање себе љубави, обудућеном, до задње капи себе!
Запој га! Сок му из свог дјетињства пружи - брезни!

Није ми познато да је неко у нас, у највишим заносима светог, праведничког гњева или револуционарне срџбе, отишао овако далеко у исповиједању мржње, мржње као легитимног осјећања истуреног у борилачко-животни став, у став основног (мада полемичког) самоодређења. Мржње која би да се уплете и прометне међу одабране, незамјенљиве вриједности живота, к томе још и као услов, једна врста "бабице" љубави саме! Мора се признати да пјесма - објављена иначе постхумно⁷ - дјелује прилично шокантно, ма колико да цијенимо радикалну пјесникову искреност. И ма колико се трудили да разумијемо и ту врсту "полемичности" и "антихришћанске" расрђености и "разогњености" на извјесног критичара - "везира", овакву мрзилачку енергију, ако их већ искушава и неодољиво продире у језик, велики пјесници обично дају у неком транспонованом виду, нужно преображену и лишену пријетеће директности и одвећ разгољеног, "практичног" смисла.⁸ Свеједно што

⁷ Пјесма објављена постхумно, у једном броју обновљеног *Српског књижевног гласника*. У биљешци *Из ауторове заоставшине* се каже да је пјесма "из низа од појединих уредника цензурисаних пјесама".

⁸ Иво Андрић у *Знаковима њоред њуша* нуди дистанцирано-објективистички, "дубљи и пажљивији поглед" на мржњу и гњев у друштву и историји, у први мах посве неочекиван и изненађујући, поглед у којем би Зоговић - Андрићу толико опречан - могао пронаћи извјесно "оправдање" за своју мржњу и гњев револуционара. Ево тог фрагмента: "С времена на време дешава се у људском друштву да се мржња и гнев излију из свог корита, да поруше све, засене разум и ућуткају све боље нагоне у човеку. Док бесне, изгледа да је смак света и да ће уместо свега што постоји, живи, сја, креће се и гори, остати само мртви океан од мржње и гњева, сам себи сврха до века. Тек

Зоговић прави и од мржње оруђе своје егзистенцијалне, последње одбране, - једноставно, то је лош "материјал"! Или кад склапа поучне филозофеме: "памтиш ли, ти мрзиш; мрзиш ли, ти све памтиш", што разумијемо као закључивање некога кога су читав живот прогањали, затварали, забрањивали и шиканирали, да, такво "злопамћење" угроженога свакако разумијемо. Али нам је одмах и јасно да је, благо речено, такво "резоновање" тек једна натегнута и убога "рационализација" и уопште, репродуктиван и опасан скрутнут став "несрећне свијести". (Да и не помињемо осветничку вољу која у том језику нужно најављује своје потиснуто али као незаборављено и непрежаљено право).

Отуда су нам ипак ближе пјесме с другог пола ове егземплярно рањене и згрчене осјећајности, мобилисане без остатка на "непочин пољу" Зоговићеве животне борбе. Пјесников језик окренут у љубав, језик љубави саме. А пјесниково памћење и те како је настањено љубављу, често сасвим окупирано магичним присуством вољене жене, жене која је одавно нестала али се враћа у снове самотника и кажњеника као једина утјеха, незаборавним додиром или сусретом назначена и обећана па заувјек изгубљена срећа живота. Срећа коју је онемогућила сурова историја из које Зоговић не излази, ни као актер, партизан, или вјечити, свим бићем комунистички борац, ни као њена жртва и огорчени свједок. Зато је пјесма *Накнадно о љубави* толико запитана:

Јесмо ли вољели ми, који смо о томе говорили тако мало,
за које љубав није била засљепљујући пјани вртлог
да не видиш и не вичеш: на кога грува улицом овај галоп;
шта су ти нокти и клијешта, шта те цјеванице и то сврдло?

Јесмо ли вољели ми којима је прече бивало свакад прече:
од пјесме и приче, кад су пречи, пречи прогласи или леци;
ми ноћу у послу или маршу, дању сањиви, са пјесмом која пече
и тоне у сан и месо - ко куршум у тијелу, неисјецив?

дубљи и пажљивији поглед показује да није тако и да мржња и гнев не уништавају живот, него га преображавају. Тако је саздан овај свет да нас љубав и разум воде у стварању бољег реда, али мржња и гнев отклањају зло и неправду. Само мржња и гнев могу да збришу границе трулих царевина, помере темеље трошних установа и брзо и сигурно оборе кривду која прети да се зацари и овековечи. Јер мржња даје снагу, а гнев изазива покрет. После, мржња се угаси, гнев клоне, а плодови снаге и покрета остају. Стога се и дешава да савременици, у таквим историјским тренуцима, виде само мржњу и гнев, као апокалиптичке звери, а потомство, напротив, само плодове снаге и покрета."

Међутим, такође у *Знаковима*, на другом мјесту: "Само активни људи и њихова борбеност и безобзирност покрећу живот напред, али га само пасивни људи и њихова стрпљивост и доброта одржавају и чине могућним и подношљивим." (Иво Андрић, *Знакови њоред њуша*, Сабрана дела, књ. XIV, II изд., Београд 1977)

Је ли то било то - кад си, пред излаз, искосио дугме петљи
и остао тако, осјетивши другу крв, која се осјећа а не куца;
је ли то било - кад си сам са собом био и рјечит и убједљив,
а у сусрету, у испраћају - ненадокадиво сув и муцав;

итд, питање до питања, на која ће моћи да одговоре тек можда они који долазе, "ви, будући". Дуга, аутобиографска пјесма, великог вербалног и исповједног замаха, са мјестима истинских изражајних освојења. Једно поређење улице са трубом намеће се управо неодољивом, очарavajuћом сликовитошћу: "Је ли то - што си, с њом испод руке, ишао не улицом иза кише, / већ улицом што се одмотава као скерлетна јарка труба;", иако смо у поредбу уведени уобичајеним, успореним ритмом прозе.

Стојећи у опозицији према пјесницима "разузданог Ероса", какви су, на примјер, Растко Петровић и Оскар Давичо, и одбијајући "засљепљујући пјани вртлог" (разлозима конкретно-историјске спољне репресије), Зоговић је и љубав уоквирио борбом, партизанским ратовањем, изолацијом и "грешничким" испаштањем, свим оним што га пресудније, примарно и трагично означава у његовом суштaственом позвању - позвању смјелог револуционара и гласноговорника слободе, правде и човјечности у царству земаљском. Попут љепоте и љубав је у тој примарној а гигантској, у будућност заглeданој борби, нужно бачена у извјестан "други план".⁹ Она се сублимише и оплемењује до облика и слика оне чедности и оног идеализма, који су карактеристични за знану аскезу револуционара и великих бораца за ствари вјере, као и пјесника моралистичке инспирације. Осујећена и угрожена у стварном животу, животу претвореном у пакао "борбе непрестане" и жртвовања за оно "најсветије" и "највише", љубав се Зоговићу најчешће јавља у *сјећању* и, особито, у *сну*, драматичним проваљивањем тамо гдје је већ све доцкан, све обузето мдром ове мученичке, несрећне свијести.

⁹ Р. Константиновић, у свом есеју, богато варира налазе о суштинској *антихеројичности* и *ауторейресивности* Зоговићева пјесничког језика *волунтиризму* и *рационализму* његовом итд.

Василије Калезић такође налази да је Зоговић "пјесник рационалне инспирације". "Свијешћу о томе шта се хоће, он је учинио конкретним догађаје, мисли, снове, осјећања у својој поезији. Конкретношћу и јасним истицањем циља, пјесник је желио поезијом да изазове, да заоштри сукобе, да плакатски узнемири и публицистички ошине, да се постави искључиво саопштењем истине за коју је вјеровао да мора бити на његовој страни. Он није волио полуистине, полустања, нејасне и неодређене односе, прелазна расположења и оне "сновидљиве нијансе" које се не могу рационално доказивати." (В. Калезић, *Поезија Радована Зоговића*, предговор избору *Жилама за камен*, Титоград 1969)

Та љубав, повраћана и призивана у биће пјесника-мученика тек неуморним радом снова, "неодољива, неприступачна - до безумља!" (*Коса*), ипак је "осовина на којој свемир сновиђења мојих кружи!" (*Сонет II*), најјаче и, такође, најопасније искушење свих чула, која никаква "виша свијест" и аскеза не успијевају да коначно "дисциплинују" и затрну. Драму те сталне борбе с аветно-непокорним "снитвама" љубави, борбе будне, престроге свијести и живих, гладних чула узорно доноси пјесма *Нейокорносї сна*:

Заборавити! - дежур мисао над болом. - Тврђе, љуће!-
гњев срца подстиче мисли. - Не ослушкуј! - чулу слуха
вид добацује. Она марама: ни шта сувишније, ни шта жуће.
Она наврапитост, онај пепеларник о под згрухан!

Заборавити! - органи припиру органе, уче их, чак их сраме.
И буде: бол чула слабијих захвати чула строжа.
Тако у пољу, кад пожар жетеоци гасе, пољски пламен
пређе на млатаче којима се млати пожар.

да би у завршној строфи овог незауостављивог, неконтролисаног, побједничког нарастања снова, снага ове љубави не само "раздесила" и "најстрожи лик у води" (у овој веома лијепој слици светачке јасноће и укочености), већ "поразила" и самог Вука Мандушића који ће овдје, нејуначки, морати да проплаче ("Чак Вук Мандушић сву ноћ ноћашњу у сну плаче...").

Немогућност заборава љубави, као немогућност заборава оног најузбудљивијег и најљепшег у нама - чак и кад се то у овом самобичевању, у овом жестоком протесту онима од којих је и у љубави "покраден унатраг, похаран" (*Мрзосї ойушћења*), тобоже хоће и тражи, та немогућност дата је у једном од врхунских, високо успламсалих тренутака језика осуђеног на храну сјећања, у пјесми *То нећеш заборавиши*. Прве четири строфе именују (епски нашироко, као и увијек) све оно што ће се и препустити нужном заборавау, да би се дошло до тачке оброта, с којом почиње издвајање "незаборавног", назначавајући и извјесну "поетику гледања":

Све осим - незаборавног. Сем оних тренутака за којих си,
у неоодољивом: гледати!, у предосјећању губитка с неповратком,
оном косом, подијељеном на двоје, византијско-апокрифски
овал лица уоквирио. И косу стегао под побратком.

Кад си, овал лица, и полупрепланула и блиједа,
 уоквирио, за контраст, абоносовим живим влакном,
 и гледао, гледао - мрзио све што је сметало да се гледа,
 све друго своје. Чак неизбјежив мушки нагон.

То заборавити нећеш. То си ти, да чвор судбински себи вежеш,
 скупио ту косу под брадом. И то се из бића не помиче.
 Неповратно. Гледаш и гледа. Био ти расрђен ил' разњежен -
 ти, апокрифних, грешних икона, идолопоклониче!

Међу боље пјесме овог круга улази и сажета *Молићва ѿред сном* (наводи из љубавне лирике преба збирци *Повремено заувјек*, 1985) у којој се немирни сањач коначно одређује према неизвјесном, двогубом садржају и карактеру сна:

Ти сваки сан мој у сну осјећаш док се збива,
 јер је сан с тобом ил' тебе близу слуги.
 И ако те губим, ако те узалуд изгледам и дозивам,
 ти ме тад од сна заштити и пробуди.

Ти сваки сан мој у сну осјећаш док га снивам,
 јер тебе снивам, јер чему би иначе биле груди?
 И ако нас сан мири, ако ме коса твоја почиње да облива,
 ти сан заштити и не дај да се будим.

Посебно би се дало говорити и о Зоговићевим пјесмама другарске, пријатељске љубави, која и овдје живи од сјећања. Ова љубав и бесконачна оданост намијењена је углавном мртвим, у борби палим друговима, или жртвама нечије тиранске самовоље. Једно од средишњих мјеста у том вијенцу посвећених заузима Радован Вуковић Раву, којег пјесник призива као охрабрујућег, најживљег, незамјенљивог саговорника. Другове повезује она незацјелива "рана" - "Искључење", најдубља Зоговићева рана, тај бунар бола над који се стално надноси, из којег жедним непцем пије, не окрећући лице небесима:

Ја знам: то њега, и мртвог, боли рана. Ранија. Искључење.
 Њу ни друга, смртосна, на јуриш, не мога да надјача.
 И знам: то душу моју, неуспављивим дијелом туге њене,
 те ране тиште. Ја све вријеме говорим преко плача.

Но пјесник који хоће "да и у палих остане непомирљивост, свијест, вјера", јер неће "равнодушност", "неутралност, замор", тај пјесник зове из гроба једино оживљеног, "негдашњег" пријатеља, који, као ни Зоговић, не смије и не може бити "поражен":

Негдашњег хоћу! Кад год ми, тако све чешће, на сан дође, -
мишљење хоћу, охрабрење, иронију његову, макар строгу!
Сраженог, окренутог животу и смрти, пркосног, сраслог с гвожђем
пушчаним, - то могу. Пораженог - и нећу и не могу!
(Радовану Вуковићу Раву у сну; Лично, сасвим лично)

Изолован, зазидан у животу као у гробу, очајнички се препознајући
као "туп" и "немушт", у свом "сулудо-самопријегорном упињању",
пјесник нема "кога да зажели". "Никога осим мртвих! / Мртви су само
остали себи досљедни, собом смјели." (*Поново водопад и жране; Су-
йреј за сјујра*). Пјесник, тај "човјек радосног срца", није више у стању
ни природу да прими: долазак самог прољећа одвећ га својом љепотом
узнемирава и дира, као у овим управо дирљивим стиховима:

Небо се млади. Свод - благо нанесен. Облак - с четке.
Проници траве, док гледам, прошивају лањско лишће.
Прољеће, немој! У мени, од грана, по души студ решетке!
Боли тај облак акварелски, ови проници, ово шиће.

А сјутра ће трешње - сјутра ће облаци бијели уза стреје!
Сјутра ће, дуж ријеке, зелена магла врба!
А он, свега твојега вјерник и пјесник, а он гдје је?
Прољеће, немој! Немој ме, по души, рџом српа!
(*Горко прољеће; Сујреј за сјујра*)

Има нечег заиста потресног у овом немуштом, муцаво-дјетињем,
пригушеном а толико рјечито, аутентично људском "Прољеће, немој!",
које мора да се понавља, као најусрднија молба - молба ошуганог, људ-
ског достојанства лишеног, да не види, да не сретне љепоту! И ово
"Прољеће, немој!" узбудљивије и снажније јемчи за овог пјесника од
стотину борбених поклича, које је неуморно растурао, као летке кроз
силне пјесме и тешке деценије, не хтијући да буде "тек" пјесником, али
и као пјесник служећи највишој и најсветијој ствари, ствари револу-
ције и фантому будућности, с магичним обећањима правде и слободе.

С том службом револуцији и сталном обавезом интернационалне
солидарности може се објаснити - а то је већ посебна тачка нашег
изненађења лектирама Зоговића - и необично широк, управо планета-
ран "радијус кретања" овог и те како "ангажованог" пјесника, пјесни-
ка којег узбуђују разни свјетски догађаји, који се "мијеша" и поетски
"интервенише". Дао би се сачинити подужи инвентар повода, мотива и
личности, догађаја, појава и изазова на које Зоговић "реагује", претеж-
није у критичко-полемичком заносу, или ставу осуђивања и одбијања,
него из позиције "неутралног" описивања (што он и не познаје) или

импулсом афирмације и слављења. Има, додуше, и таквих тренутака, везаних махом за Совјетски Савез и тамошње градитељско-будућносне подухвате, али и друге земље и личности, од Латинске Америке до Аустралије, или (историјски) од Мајаковског, Чапека, Мизама, Цесареца и Хикмета до потоњих смјелих умјетника и неустрашивих бораца, интернираног Теодоракиса, на примјер. Пјесма посвећена Теодоракису једна је од снажнијих у том поретку (*Теодоракис Јаросу; Жилама за камен*), са фантастичном визијом "освете", визијом кажњавања проклетог острва-затвора: "дјеца ће наша / тебе / раскопати до темеља!", раставити до сваког камена, па потом саставити, од темеља до врха, стављајући га "на видик", на јавни стуб срама!

Ипак, нека од најупечатљивијих својих мјеста (на планетарној мапи изазова за пјесму) Зоговић је нашао опирајући се и не прихватајући оно што чује и види. Посебно је ту важан циклус *Млеци (Арџикулисана ријеч)*, написан "као индиректна полемика с такозваним слободним свијетом" и "народним капитализмом", на основу домаћих записа о млетачкој историји и личних утисака из бављења у Венецији у прољеће 1948. године", са парафразама и алузијама на стихове Т. Младеновића, као и Блока и Бјусова, пјесника које је занијела љепота града. Зоговићева позиција спрема венецијанске славе и љепоте је позиција "ребела", или, одређеније - Зоговић је у Венецију дошао с очима Ђурђа Црнојевића и Драшка, тј. као представник и гласноговорник историјски од Млетака угњетаване и своје класе и своје нације. И стога *Ребел у њролоџу* и *Ребел у еџилоџу* (из којег наводимо) није нимало збуњени нити усхићен љепотом Венеције. Закључак:

Дворци, храмови, портали - ораморена сама вјечност!
 А мени у свачем, призвуком, примирисом, трули Данска!
 Љепота и вјечност свега - то је тек праведност и човјечност.
 Човјечност, човјечност, сужњаро свејадранска!

Не, ја не заборавих ништа! И другима не дам. Инквизитор
 инквизитора сенатских! Неподмитљиво за и њроџие!
 Одговарај! Муке? Галије? Отров у вину? Нож и мито? -
 И џек кад о џом, и џоџом - о џрадњи и џеџоџи...

(Можемо само замислити која би чегрст настала између Зоговића и Јосифа Бродског, рецимо, да су се којим случајем нашли заједно у Венецији! Због Венеције, а тек због СССР-а и комунизма!)

Има, међутим, градова и грађевина пред којима је Зоговић падао у занос највећег романтичара и обожаваатеља љепоте. Самарканд, цамија у Самарканду, - ту је пјесник доживио своју можда најрјеђу екстазу

љепотом, љепотом (уз то) једног сакралног објекта. (*Ошкриће Самарканда; Лично, сасвим лично*).

Једна од значајнијих пјесама из круга "свјетских мотива" несумњиво је *Кула ћушања*, али и *Ганг и суви монсун у Калкути*. *Вече* (обје посвећене доживљајима из Индије, *Аршикулисана ријеч*) са крајње суморним и безнадежним сликама. Друга пјесма завршава се назначаванем пјесникове вјере у могућност револуционарног преображаја Индије, која га је, очито, шокирала сликама "са људског дна". Зоговић је, међутим, инвестирао своју (комунистичку) вјеру и много неопрезније и, по посљедицама, далекосежније, али овдје не можемо улазити у поближе испитивање тога важног комплекса његове личности и дјела.

И најзад - пут се већ одужио, што нисмо жељели - долазимо до Зоговића у једном од његових каснијих, али ванредно важних, за његово пјесништво можда најзначајнијих обраћања - обраћања Дантеу. То не значи да је Зоговић напустио свог Мајаковског (с којим другује читавог живота, и преведећи га), нити друге смјеле прваке "напредне поезије" и свјетског комунизма: срџба класно свјесног пролетера и пјесника-револуционара на империјалисте и угњетаче, слуге капитализма и "издајнике" није га никад напустила. Зоговић јесте, давно већ, напустио ритам пјесме као корачнице (мада он своју пјесму и даље "корача", али кораком, рекло би се, тишим и унутарњим, тражећи тачну ријеч или нову прилику за риму), али није етичке и револуцијске *империјалистичке* поезије и личног ангажовања. Ти императиви извиру из домаће традиције, у којој су и овјерени (Његош, прије свих, али и сваки јунак и ребел, попут безумно несавитљивог попа Курице) и из револуционарног учења марксизма-лењинизма. Обревши се, међутим, разрастајућом и све јаче горећом "раном искључења" у свом личном паклу екскомуницираног, прокаженог и присилно ућутаног, несносно усамљеног, одбаченог и пониженог, Зоговић је, сумњајући и очајавујући, на неки логичан начин морао да продуби свој разговор са свијетом - свијетом "гријеха" и "казне". Морао је да нађе потврду за свој морал јереси, праведничког гњева и непокорничког испаштања у Дантеовом свијету парадигматичне, неупоредиве јасноће пјесничког представљања и моралног просуђивања, на свеобухватној скали људских случајева. Дантеова *Комедија* понудила му се као најдубље и најизоштреније огледало, врхунска мјера и критеријум ствари, а сам Данте као најбољи, најпоузданији вођа кроз паклове и чистишила човјековог историјског свијета, учитељ мудрости и морално-пјесничке љепоте и усправности.

Као што је познато, Данте је био и човјек политике, страшно се уплићући у драматична политичка збивања прије и за вријеме свог прогонства (од 1302. па све до смрти 1321) из Фиренце. Данте је припадник "бијелих" гвелфа, који 1301. губе борбу за власт над градом од

свога "црног" крила, осуђени потом на прогонство. Данте, међутим, у *Комедији* (писаној у егзилу) непристрасно суди свима, као и иначе многим историјским личностима, живима и давно умрлима, и самим папама, смјештајући их у *Пакао*, са сувереним осјећајем божанских акредитива. Пјесник слиједи савјет свога претка Качагвиде о *безобзирној кријици и разголићавању грјеха* овоземаљских моћника: "Обзнани све што си видио!" (*Рај*, 17, 128). Попут вјетра који највише врхове (дрвећа) најјаче и тресе!

У егзилу, Данте је "партија сам за себе", одбијајући да се под недостојним условима (као покајник!) врати у Фиренцу, због чега је 1313. изнова осуђен на смрт и стављен ван закона, - било је слободно убити га, без посљедица. Поносан и свјестан своје одговорности и духовног посланства, Данте се није повиновао ни понижавајућим захтјевима владалаца ни савјетима опортунистички настројених пријатеља, умирући као изгнаник (Равена, 1321).

То је примјер који је и нашег пјесника, у наше доба, могао да привуче и охрабри. Пјесника који се такође страшно уплитао у политичку борбу и у њој тешко пострадао.

"Било би, међутим, сасвим криво говорити код Дантеа о тенденциозном, о 'ангажованом' пјесништву у данашњем смислу ријечи", упозорава један данашњи тумач. "Етички императив лежи у *Божанској комедији* ненаметљиво и скривено, као у сваком великом пјесништву, само још много неумољивије него у било којем другом. (...) Њен најдубљи и посљедњи садржај није ни Данте ни човјек, већ сам Бог (...) који је сам, како се у закључном стиху каже, сушта љубав што покреће сунце и звијезде - *l'Amor che move il sole e l'atre stelle*" (Hans Rajnfelder)¹⁰. Сам Данте назива *Комедију* "светом пјесмом" (*poema sacro*, *Рај* 25, 1f).

Зоговића, разумије се, нису ту привлачили аспекти и димензије те "светости" - према Богу је, такође, већ одувјек имао став марксистичког атеисте, став јеретика ("галилејевца") и побуњеника, или, у најмању руку, ироничног "славитеља" и коментатора.

Прва од Зоговићевих пјесама која рефлектира Дантеове мотиве и Дантеов "политички случај" настала је 1959, извјесним необично раздаљеним, опет "интернационалистичким" асоцирањем. То је пјесма *Ројскон Качагвиди. Маргиналија (Арџикулисана ријеч)*, поводом које напомиње: "Пол Ропсон (Robeson), знаменити амерички пјевач (бас) и драмски глумац, био је, као црнац и прогресиван друштвени радник, годинама лишен могућности да пјева у својој земљи и да оде на гос-

¹⁰ Hans Rheinfelder, *Dante Alighieri*, u: DIE GROSSEN, Kindler Verlag AG Zürich 1978.

товање у иностранство. Пјесма се алузијом ослања на 58-60. стих XVII пјевања *Раја*, гдје Дантеов предак Качагвида, "на небу Марса", прориче пјеснику да ће познати како је слан туђи хљеб и како се тешко пети и спуштати низ туђе степенице. И пјесма обзнањује горку истину тог пророчтва, које се остварило "нештедице" и, чини се, много црње и страшније него што је самом Дантеу предсказано. Јер десило се пјевачу / пјеснику нешто крајње неочекивано и окрутно (Ропсону, ал, дабоме, и Зоговићу):

да, пјевач народу, у своме граду будеш туђинац, нијемећи,
да ти домовину твоју прометну у туђину, -

Заиста трагично за онога који се увијек разумијевао као изразити патриота и имао потребу да гласно говори, гласно попут Мајаковског, осуђеног сада да "нијемим".

У периоду 1977-1984. Зоговић је у часописима објавио 15 пјесама покренутих, очито посвећеничком, лектиром Дантеа (циклус *На марџинама Данџеове "Комедије"*, у збирци *Сујреј за сјујра*, 1985). Уводна пјесма циклуса, чији наслов обавезује (*Пјесник*), вјероватно не спада у најбоље у серији, али назначавача правац и тон - смјели бисмо да очекујемо - нешто од Зоговићеве представе о "правом" пјеснику или пјесничком узору. Прва строфа, полемична већ првим ријечима, јасно одговара на питање "шта значи пјесник?" и зашто је то управо Данте:

Призван и позван да у пакао шаље. Да саме страшне папе
посади, с ногама увис, у јаме које пламте.

У својој смјелости и гњеви Данте изриче и горе још и грђе казне паклене, али и спасава од пакла "далековиде јеретике", чему су "Свједоци: Јоахим Флорски и Сигер од Брабанта":

Свједочите, свједоци! Јер не би то само спас од страва
паклених. Он чак супарника вашег, могући језик вјерски,
самога Тому Аквинског на небу приморава
да вам пошту ода. За то је, то је пјесник!

Одговор о правом, дакле најсмјелијем пјеснику, упућен је "мрмљивцима" и "Тркачима натрашке који тлапе / на позајмицу". (Сјећамо се: још 1939. Зоговић је писао да "Пјесму треба увијек очистити и заострити као стријелу", док у једној касној пјесми читамо: "Пјесник сам - да одобравам и судим.")

Пјесма *Прауредба* говори о томе како се ђаволи-мучитељи из Дантеова *Пакла* ("Сва та Смуцала, Зубоње, Псеће шуге") још и забављају

и разгаљују у свом грозном послу. Трећа строфа именује суштину ствари, не остављајући ни Бога недужним:

О прауредбо! Бог супостате своје, отпадне величине,
у тартар суновраћа: вјечно отписани вјечни кривци!
Ал, власт им оставља да с грешницима ондје чине
шта хоће, шта знају, шта смисле, довитљивци.

Трећа пјесма (*Пуџници у њрвом круџу чистџилишџа*) посвећена је кажњавању и испаштању "смјелих" ("Гибелин, сликар, књижевник / свјетила људска, јунаци - "), њиховом кроћењу и крајње понижавајућем изнуђавању покајања. Пјесма завршава на први поглед изненађујућим, "кротким" говором нашег пјесника, који, у ствари, тек симулира и иронише на тему предавања / жртвовања воље Богу:

О анђели су анђели што вољу своју Богу
предаше, и сад сваки с Осаном к њему брза.
И ја, иако анђео нијесам, жртвовати вољу могу.
Данак за гријех? Дужност! Често сам био дрзак.

У следећој пјесми (*Не, ја џлачем*), међутим, доћи ће до још једне "диверзије суза" (као некад, жалећи за Цесарцем), до провале плача над страхотним мучењима мислећих "за надивнију смјелост своју". Пјесма снажних, натуралистички пренесених слика окрутности, с драматичним обраћањем "колебљивца", крајње људски запитаног, Дантеу, вођи и учитељу, и Богу самом; пјесма која мајсторски спреже те слике и питања, стихованим реченицама-клијештима, у упечатљиву цјелину:

Не, ја ћу, колебљивац, да плачем! И ја плачем
тек усном осјећајући млаз суза горко сољив.
А вођ мој и учитељ, са мнош трпељив вођ у свачем,
загледује се у мене преизненађен и прекорљив.

Да човјек, макар по чијем, макар по Божјем суду кривди,
зури у руке и ноге своје, одрубљене врелим мачем?
Да човјек, кад год мору приступи, на муљу на дну - види
одрубљену, љуљану своју главу? - Не, ја плачем!

Људи, умници, за смјелост мисли, за најдивнију смјелост своју
да натоварени стијеном по кругу круже, све се јаче
грбећи, кољенима у саме груди бијући, и да поју,
и да при том Вишњему поју? - Не, ја плачем!

Нек се вођ мој и пјесник другим ниједним незаѕејен,
 чуди, нек ме кори - ни вјерник, најпослије, није блашче!
 Нек проглашава: преданост живи гдје умре сажаљење, -
 ја плачу ништа не могу. И ја плачем.

Не само као граб или маслина жилаво-усукани и трпеливо-стврднути (у самоодбрани) Зоговић, већ - каткад се чини - као сува дреновина суви аскета, овај човјек потиснуте, себи забрањене сузе, овдје на сав глас објављује и понавља: "Не, ја плачем!" Дабоме, то је и протест и признање очајника, али и израз прости и немоћне, елементарне људскости: "ја плачу ништа не могу. И ја плачем". И сада, на крају, без протестно-пренеражавајућег знака усклика. Коначно - само сам човјек, смртник, коме је остало једино "средство" суза и плача. Риједак тренутак "слабости" анти-плачевно настројеног, вјечитом ребелству и устаништву зареченог Зоговића.

У пјесмама *Анти-Алесико*, *Содомити* и *Пољодба* Зоговић је дао пуног маха језику пакла и воље за кажњавањем грешника достојних пјесникова постојаног и највишег презрења. То је већ права оргија гротескно-хуморног, осветно-разузданог, у имагинирање понижавајућег кажњавања паклом упрегнутаг говора, иза којег ипак препознајемо ревност и страст онога "ја, сваке прљавштине инквизитор!" (из пјесме *Али ти свијетли; Лично, сасвим лично*). Говор, којем, додуше, не недостаје ни вјештине, ни мајсторства чак, али, како би рекли класичари, лишен било чега "узвишеног". Страшћу "кажњеника што кажњава" Зоговић се овдје (нашав ваљда прилику и за извјестан тон пакленског "забављања", тон цинично-хуморног размаха ријечи) спустио у нешто "ниже регистре" инспиративног дружења с Дантеом. "Ниже" по самом предмету и његовој "обради", али с необично богато приказаном, готово "празнично" инвентивном размаштаном срџбом праведника на ласкавце, содомите (тј. хомосексуалце), подмитљивце и сличне грешнике.

С пјесмом *У њредчисџилишију*, у *поворци умрлих насилном смрћу* тон постаје смиренији, жалбено-елегичан, ваљда стога што се ту јавља она Ђована што је заборавила свог несрећног грофа Монтефелтра. Чувени ратник је због те издаје од стране вољене оборио главу, као што и наш пјесник тугује због држања извјесне нове Ђоване: "Ђована нас, ни омашком, никада већ не помене, / у молитвама нас, ни тајним, не спомиње", штавише - "шахира с оним" "што нама узради о имену и глави". Завршни катрен је мјесто највише концентрације овог жалобништва:

Од тога и ја, у поворци за собом, сагнутог идем чела.
 О вјечни поглед унутра - унутра повучен грчом рана!
 Бол ме из сна буди. Бол врхом прсију. Двосјек. Стреласт.
 И истог часа бол има име: да, Ђована!

Да: "унутра повучен грчом рана!" - дијагноза која долази из коријена срца и бола, из центра ове, паклено искушаване и разбуђене свијести.

Карактеристично насловљене пјесме: *Гријех ћушања* и *Гријех и казна*. У првој се дају иронични савјети, захтјеви заправо, грешнику да још има да кличе пресудитељу, Вишњему, јер је и ћутање "суморника" велики гријех. "Извикуј свој гријех. Сам и у хору са свима себи сличним. / Јер смртни је гријех не клицати кад Бог суди." Још једно мјесто до пароксизма заошијаног духа јереси и устаништва на божанске "прауредбе", још један обред ироничног самобичевања, изазивачког појачавања ионако паклене патње. - Друга пјесма издваја се наглашеним указивањем на *човјечносћ* пјесника Дантеа, тог Дантеа са "срцем мудрим" (како се каже нешто касније, *Даније* и *Фаринаја*). У најсуровијем поретку вршења божанске Правде, Данте не заборавља да постоји човјек који пати те, на крају крајева, "гријех", за Дантеа, одлази некуд иза." Наш пјесник ипак жестоко разликује (у доказаној спремности "диференцирања" и "рашчишћавање") ове и оне грешничке чинове и нарави и, коначно, "човјека" од "нечовјека":

И постоји гријех и гријех, сумња у бога: "смртност душа"
 гријех срдитих, пркосних; гријех из става насмрт својег.
 И гријех лопова, властољубаца, обеђивача, улагуша. -
 Постоји, у гријеху, још и нечовјек и човјек!

И опет једна "насмрт" вјерна аутодијагноза с овим "гријехом из става насмрт својег". У тим ријечима као да се чује сав, поретку свијета против-*сћа*вљени Зоговић, и борбено заоштрено етичко наслеђе земље из које долази, и знани патос револуционарне свијести у овом самоидентичном, гордо "натетивљеном" ставу. Из тог *сћава* као да извире и ова снага и вјечна воља оштрог разликовања "човјека" од "нечовјека", воља у којој се, и на врхунцу њене чистоте и племенитости, несумњиво чује и нешто пријетеће: оштрица мача за који не знамо чијом ће руком, када и гдје бити истргнут из канија. Посљедња ријеч ове пјесме гласи: *човјек*, с ускличником, човјек истакнут насупрот "гријеху" и "сили". Томе, свакако, нема шта да се приговори, осим што овај хуманистички патос - био он изван или у хоризонту атеистичког комунизма и револуционарног слободарства - изазива (послије свега!) извјестан самоироничан смијешак човјека нашег доба и часа. Послије свих историјских искустава - довољан је наш, XX вијек - с "човјеком" (или "Човјеком"), у његовом, космички скандалозном, походу самоуништења, у потенцијалу зла којим је, свагда изнова, спреман да запањи "своје ближње", свијет који му је повјерен множења и славе ради.

Затим су ту двије суштаствено важне пјесме, посвећене Фаринати и Капанеју, Дантеовим грешничким ликовима, који заједно искрсавају

и у пјесми *И мртви борбом живе*. Синдром гријећа и казне као да је у пјесми *Данте и Фаринаиа* најбогатије, егземплярно извариран, с јасноћом извјесних коначних сазнања и - "ставова". Ту негдје је врхунац Зоговићева дивљења Дантеу, и један од врхова у мајсторству нашег пјесника, који овдје истовремено нашироко приповиједа, излаже сложену историју, и стихом клеше, у камен урезује:

За вјерност Фиренци, за јачу од свих вражда,
Данте му, у ад смјештеном како је већ пропис скројен,
све прашта: атеизам - прашта, порицање душе - прашта,
јеретиштво - прашта... Зато он и јесте оно што је.

За љубав к Фиренци, за мач истргнут да је брани
од својих - хтјеше је, "гнијездо гвелфско", у прах смљети -
Данте му прашта гоњење гвелфа, род му свој изагнани
прашта: прашта му разбојиште Монтеперти.

И не прашта само. Данте се срцем мудрим
Фаринати диви: тај се ни вјечном паклу не да!
Уставши високо у гробу, дигнуте главе, храбрих људи,
Фарината пакао с презрењем гордим гледа.

А гробница букти. Пламен час опадне, час се љути,
до паса прљи - коме то на тамјан мирише овај задах?
И такви су огањ и човјек, да на гробни поклопац подигнути,
иза Фаринате, од њега, сјене, сјенка пада.

Данте Фаринати чак и ријеч даје. И какву! Ријеч сјете
због својих - свог рода, свих гибелина који пате.
Ријеч непокорности!... Зато он и јесте, зато јесте
Изгнаник, Пјесник, Данте!

У пркосној ријечи Капанеја "Qual io vivo, tal son morto", Зоговић је поново препознао ријеч за себе самога, ријеч достојну мјеста епитафа: Какав жив бијаш, такав сам и у смрти. Упркос свим, ступњевито растућим мукама пакла. Нема те муке која би од Капанеја/Зоговића извука и најмању покајничку исповијест, претворила га у "покајника" и "аминаша", или у "самотргача косе" и "камџијаша" - овдје се исповиједа само несаломљивост и непокорност! Снажно и дефинитивно, као заклетва, ријеч послије које нема више шта шта да се каже. (Слично говори *Галилејевац на самртном одру*, из *Сујреиа*: "Ал кад је стигло до оног чим сама свијест дише, / што ниси хтио да будеш ниси био", с карактеристичним истицањем *свијести*, јер страсни борац и непокор-

ник Зоговић бјежи од човјека одређеног нагонима, и у основи се рационалистички поставља према људском бићу, отимајући га, вољом и свијешћу, из понора "нагона" и "метафизике", метафизике "бића", човјековог и уопште).

Јер - *И мртви борбом живе*, истиче се већ насловом пјесме о пркосним грешницима - "Капанеј, Фарината, / Улис и многи, и многи, од те лозе". "Зар Данте такве умекша мекше од блата? / не рогоборе? Не мрзе? Не пркосе?"

Да, у Дантеа, да, у јамама грешних жртви
борбе од овог свијета нема. Гроб са гробом?
Ал' и ту, у том станишту мртвих - мртви
презиру, пркосе. Каквом год, живе борбом!

И то је један од најрадикалнијих, најдалекосежнијих "ставова" несмиривог - у којем свијету, у којем богу и да се смири?! - ребелства и смјелства, кључна изјава језика непомирљиве борбености, која достиже тачку пароксизма. Признајем: окупнут сам "борбом" на крају строфе, тј. налазом или *пројекцијом борбе и с ону сцѐрану гроба*.

Но, овом изазовном, "критичном мјесту" још ћемо се вратити, пошто укратко погледамо и двије посљедње пјесме циклуса. *Данџе у Фиренци о Св. Јовану љеињем А.Д.1313* тематизује држање пјесниково према свом вољеном граду, из којег је прогнан и у који одбија да се врати под понижавајућим условима. Да постане "Човјек у коме понос сломе", или да се "става одречем - тебе у себи, осовино?!", да врати се "с подвитим репом кује" ... - не, Данте одбија такве понуде, прихватајући све муке и проклетство изгнанства. Фиренца која хоће пониженог Дантеа, домовина која тако ломи човјека, и није домовина:

Човјек унижен, човјек који се себе гади
јер порече себе, јер се учини проданом овновином,
такав домовине у себи нема. А ти - шта ти
у таквом имаш? Страшне ли бербе, домовино!

И најзад - *Кругови кроз које је прошао сам "Пакао"*, пјесма која се осврће на дантеовску судбину саме "Комедије", "чим је прочитана, чим укуцаше у пишчев ковчег чавле!" Дјело је јеретичко, стољећима кандидат за ломачу и ватикански Индекс забрањених књига, поема се стално "гуши" и "гони". Завршном строфом проблем се актуелизује:

Долази најстрашније. Најугушљивије, најподлије:
ћутање, мук будно чуван, смуцаве сјенке клера.
"Комедије" нема. И нема ту шта ни да се долије ни одлије...
И докад? Докад? Заглављено, вријеме се не помјера.

Заглављен, у овом "заглављеном" времену пјесник тако окончава своје сусрете и разговоре са Дантеом, провјеривши своје искуство пакла код пјеснички најмјеродавнијег, прозваног учитељем и вођом. За Зоговића надасве значајан и плодан контакт: неке од пјесама овог циклуса иду у врх његове поезије, у најјаче што је дао, гласом апсолутно сувереним, снагом и дикцијом великог пјесника.

Зоговић је, међутим, и послје свог дугог и преданог, ванредно инспиративног бављења Дантеом остао - Зоговић. То значи: пјесник који је већ одавно изградио и коначно дефинисао и своју личност и свој језик и свијет - с јасноћом и одређеношћу која не допушта никаква "модернистичка" "мућења смисла" а још мање колебљивост "Weltanschauung-a". Као човјек чврстог става и карактера, с несумњивим удјелом ауторитарних црта, изразито поносан и вјеран себи, себи као непоткупљивом и неустрашивом борцу и пјеснику интернационалне солидарности и комунистичке револуције, Зоговић нити је хтио, нити је могао да се битније "промијени", "еволуира" или "преобрази" у свом основном држању и мисаоно-језичком поретку и објављењу, тј. основном свом коду или идиому. И зато је он и Дантеа, што је разумљиво и легитимно, читао и примао у "своме кључу", за поткрепу и потврду својих идеја и визија - визија којима се не отварају рајска, свјетлосна небеса са Светим Тројством у средини. Нема ту ни Беатриче која би га призивала у све свјетлија и узвишенија небеса, у вјечну милост, љубав и спасење. Зоговићев пакао је с ове стране, на земљи и у реалној историји, с једином вјером у револуцију као иманентну унутарсвјетску "Трансценденцију", која не подразумијева Бога и царство небеско. Ако уопште има раја, има га тек у метафори, у визији довршеног комунизма, коначно ријешеној загонечи историје. Потпуно прихваћени, цјеловито "примљени" Данте (вођа и учитељ!) захтијевао би од комунистичког пјесника (и "вјерника") немогућу "конверзију" и (само) издајство"; комунизам би имао да се ако не баш "поклони" пред Христовом науком, а оно бар значајно "ревидира", обогати или "надопуни" и "коригује" хришћанским симболима и вриједностима, укратко, другачијим јављањем и сијањем *неба* у овој, толико *земљом* означеној и "посвећеној" поезији.

Зоговић - из свог канона - мора да презире рај обећан с ону страну, у коју, дабоме ("галилејевац") не вјерује, да га презире, прије свега, због захтијеваног безусловног одрицања од самог себе, сада и овдје, у живој борби, зарад непостојеће "бесмртности". То би за њега, атеистичког борца за правду и слободу остварљиву још на земљи, било равно "самоукинућу" и личној, моралној капитулацији, на што револуционар и ребел не смије ни да помисли. Напротив, он овоземаљску борбу - ризикујући да остане у несагласју са "светом поемом" вође и

учитеља (у најмању руку, с финалним спјевом) - преноси, макар симболично, и у царство мртвих. Мртви и код Дантеа презиру и пркосе, дакле, закључује наш пјесник (у наведеној већ строфи): "Каквом год, живе борбом!" Рекох да сам осупнут тим протезањем борбе у вјечност, у "лошу бесконачност", том парадоксалном "дивинизацијом" борбе, тамо гдје свака борба престаје и ваља да престане. Признајем да ми однекуд смета и сама ријеч *борба*, честа и сасвим "нормална" и легитимна код Зоговића, али за мене, тек сада, на овом мјесту, иритирајућа. Јер пренесена представа борбе овдје, гдје је свака борба апсолутно бесмислена, денунцира исту ту вјечиту, обесмрћену борбу као фетиш, беконовски идол, који ваља ставити под рефлектор и другачије, не толико активистичке свијести. Симболе и метафоре борбе допуштено је, дабоме, особито за галилејевца и смјелог револуционара, за ентузијастичког борбеника и непокорника, "пребацивати" и "с ону страну" - то је право имагинације и језика револтиране човјечности. Могуће је, али нам, једноставно, "борба" с ону страну гроба пада тешко и страшно, с окусом гротескног, апсурдног "наставка" по сваку цијену, с осјећањем од пакла неодмакле а ипак по програму "анти-паклене", слободарске борбености.

Задржавамо се на овом мјесту, у овој, испада, "критичној тачки" не због специјално Зоговићеве етике "борбе непрестане" и прекогробне већ и стога што нам се управо овдје, и на овај начин, тако очигледно објављује граница и карактер нашег, "исувише људског" свијета. То јест - *свијетиа без милости, свијетиа као поља вјечне и безнадежне агоналности и суровости*, из које нема излаза ни спаса. Нема смирења, нема искупљења!

Везан за земљу, људско друштво, политику и историју, саздан антропоцентрично око човјека као "политичке животиње" (чији је "коријен" у њој самој!), човјека са јединственим, замамним даровима интелигенције и слободне воље, скандалозно отвореног за *hybris*, за највећи могући злочин, до самоуништења, - тај и такав човјеков свијет остаје и за човјека самог, човјека који мисли и воли, снови и пјева, очајава и нада се, нужно "дефицитаран". Недостаје му *космичка* димензија, небеске боје и кругови (дантеовски или другачије, "модерније" виђени), без којих творачка и пјесничка имагинација остаје прикраћена, симболичко-трансцендентна моћ језика осиромашена и оштећена. Што ће рећи да се и извјесна, поетском имагинирању и језику инхерентна врста "метафизике" не да из њих искоријенити или свјесно и "програмски" одстранити, - увијек је то покушај с видљивим посљедицама.

Сагледана у овом, онтолошком аспекту, или (за њу, сигурно, одбојном) "метафизичком кључу", с дистанце коју једва можемо да постигнемо, и поезија Радована Зоговића, у свој својој јакости, чврстоћи

става и консеквентности,¹¹ указује и своје рањиво, човјечанском борбом и историјом патње означено лице. Уосталом, она је *свјесно одабрала земљу умјесто вјечности*, овај умјесто неког "другог свијета". Одбијала је заштитни знак божанског Апсолута, с апсолутном преданошћу идеалу слободе и правде на овом свијету вјеровала у ослободилачку, трансцендентну моћ комунистичке револуције, затварајући се за другу вјеру (и "превјеру"!) или могућност трансценденције, ма био то и пут у рај, пут бесмртних, Христових душа.¹²

¹¹ Милован Данојлић, у једном осврту, препознао је Зоговића "у првобитној, изворној позицији песника, позицији човека који не жели да прихвати свет какав јесте. Ту почиње лепота, (ове поезије) али и трагедија њена. Гнев, љутња, бес - то је цена њене напорне консеквентности. Тек кад се врати природи, завичају, револуционарној младости, погинулим друговима, студентским љубавима, песник се ослобађа тог притиска којег је себи наметнуо и достиже слободу комплетног људског исказивања. Уверен и уверљив кад хули и кад, противан свим струјама, плови узводно, Зоговић је неупоредиво моћнији кад афирмише живот..." (Мића Данојлић, *Зоговићев furor poeticus*, "Борба", 27. март 1966; навод према књизи *Жилама за камен*.)

¹² Зоговић је досљедан, доктринарно непомирљив противник не само сваког "модернизма" и "авангардизма" већ и сваке "метафизике" (укључујући и хришћанску), па сљедствено и "космизма" у поезији. Тако, на примјер, пјесма *Млин на мртваји* (*Лично, сасвим лично*) иронично тематизује "уображења" космиста, тих залудних "млинара" својих пустих тлапњи. Тим млинарима се чини да њихов млински камен, као Сатурн "тресе звијезда заплиће у ковитлац, / да вуче за собом космичке ројеве и маглине"; најситнији потрес у млину је "свемирска катастрофа; / безуман, отуђен, свемир је изишао из лежишта; "биће постоји тек кад га млинар приреди као биће!", а овој воденици се привиђа чак да "она једина, она права; / разбија, деформише; изнова ствара пратвар."

По метафизичарима и модернистима удара, између осталог, пјесма *Бојажљива најомена* (иста збирка), нимало бојажљиво и њежно:

Потиши бисте били ви, поинострањени домороци,
извлашћених а не упропашћених татица синови и језици;
помање бисте лицитирали тертулијанизам свој, керкегорци,
мање давали маха и шестом прсту и песници!

Пообазривије, порјеђе бисте вјешали несагласнима натпис: "Кужан";
вучи с клепетушама саморекламе, богате својте својто;
ви, што повлачите хероје по порнографским постељама својих душа,
укрштате орла с мартовском мачком - Маркса с Фројдом!

(...)

О вјечне теме смрти, самоће, пола! О, Гроздане и Гроздани,
које - ови због оних, они због ових - вјечито неко мјки!
О, неједнострани, неједнолики! О, много-много-многострани!
О, ниче-фројдо-марксо-јасперсо-цојсолики!

Порјеђи бисте били, пообазривије бисте, мало мање
монополисали, анатемисали, гонили непоћудне кроз свој шпалир -
да није што јесте: да они који су вам знали знање
и рекли би га, и смјели, и умјели - нису пали

Зоговић, међутим, није човјек без "сваке наде" - његова нада револуционара остала је и у паклу непоколебана! - нити пјесник чији језик не би радио за њега, вертикалом превладавања, трансцендирања својих "прозаичних" услова и окова, вертикалом "јаблановског" узрастања. Ту се заправо збива - несакрална или доиста херојска, сизифовским напорима постизавана - једина трансценденција која силно и коначно искупљује и спасава Зоговића: *йрансценденција у језику самом, снагом и љејошом йјевања*. И онда када је сав, у самоодбрани, окренут урастању у земљу и камен, растварајући и "једући" сам камен (храна поносног и непокорног!), Зоговићев језик маслине и граба, јаблана и бреста, избија увис, вертикалом земља - небо, јер само то може бити смјер овога побуњеног и расрђеног (такође и "разњеженог") језика, који ипак није језик оног кремаљског звона (из крајње драматичог, великог *Звона без језика*) а да би се дао "изасјећи". То језичко пробијање увис из обруча затвореног идеолошког свијета, из пакла кажњеничког ћутања и самотовања, обављао је овај језик у разним приликама и много пута, и то су најдрагоцјенији тренуци и подвижнички моменти у свеукупној борби Зоговићевој за свој идеал и, још више, свој пјеснички језик. Тренуци у којима је исповиједао и бранио своју овоземаљску вјеру не из мржње или ускипјелог, осветничког гњева, већ из дубине своје *йреданости* и *йаишње*, из језгра своје егзистенцијалне драме

ил' нестали..., наставља Зоговић, призивајући своје предратне истомишљенике, напредне, марксистичке интелектуалце у помоћ. Зоговић устрајава у одбрани ангажоване, "напредне поезије", као напр. у пјесми *Воћка на удару* (*Аршикулисана ријеч*): та поезија је на удару стога што, по Зоговићу, даје плода (као и свака права воћка).

Зоговићева поетска и поетизована полемика с "метафизичарима" и свим врстама сумњивих "модерниста" и "авангардиста" дала би се богато документовати, што овдје није могуће. Интересантно је, међутим, да су се неке од тих острашћено-парничарских, памфлетских и директно "идејно" или "поетички" ангажованих строфа, па и пјесама, у неку руку - то је наше мишљење - "отеле" вољи и полемичкој намјери аутора, поставши ипак поезија, тако рећи вољом самога језика "по себи", или "несвјесним", спонтаним радом метафоричке снаге језика и против декларисаног циља и смисла пјесме! Наш је утисак да се тако нешто (срећом!) збило са пјесмом *Појац* (*Лично, сасвим лично*) која је иначе написана против пјесника "несвјеснога" и "нагонскога", дакле оних - слутимо их, и знамо - који сигурно не стоје у табору са Зоговићем, као досљедним *реалистом* напредно-социјалног, револуционарног усмјерења. Тако је ова пјесма, иронишући са зрицањем попца ("Он просто цврчи, ту пред рупом, гдје једе и погани; / цврчи - јер тако нокти, јер бураг тако хоће"; попца ком се чини да "земља зрицањем дише", да "зрицање је свјетлост у небеса; / оно - сва пјесма; све што се пјесмама има рећи!"), *објективно* и извјесна похвала пјевању, пјесми из свих струна и стања, макар и понижавајућих и "несвјесних", макар и без јасног циља и смисла - за једног цврчка, уосталом, сувишног и непознатог! (Друкчије је, међутим, цврчка пјевао не само Зоговићев учитељ и противник Крлежа, већ - у параболу најдивније бајковитости и свјетлости - Бранко Ћопић, у приповједној књизи *У царству лејширова и медведа*, из године 1940!)

и судбином драматизованих питања слободе и истине, правде и човјечности. Средишњим енергијама и вољним усмјерењима свог језика, на два "стратешка" плана - плану страсног идејног "заоштравања" и "пресуђивања", идеолошко-поетичког "парничења" (као "вјерник" "свете ствари" револуције) и плану - једва виђеном и упоредивом - језичког богаћења, разуђивања, гранања и жиличења, свеобухватне "прозаистичке" конкретизације израза, Радован Зоговић је свакако егземпларан умјетник-борац и умјетник-подвижник, потресан у својој истини и судбини колико и трагично-заблудан, споразумљен с језиком своје поезије колико и у неспоразуму са вољом и изгледима историје. (Шта ли би данас мислио и вјеровао, послје краха СССР-а и свјетског комунизма? Срећом, поштеђен је тог, за њега најгорчег, "апокалиптичког" искуства). И то говори о крајње особеној личности овог пјесника, распетој на крст своје вјере без бога, али вјере посвједочене ванредно провокативним, за епоху најжешће, сваким дамаром везаним, јединствено важним пјесничким дјелом. Прочитан и биран и са извјесном несмиљеном строгошћу (да останемо у духу његова идиома), Зоговић и те како има шта да приложи у антологијски фонд српске поезије XX вијека. А то је велика победа и велики добитак, и за нас и за Зоговића, упркос свему, свем силно згомиланом мраку историје и идеологије у којем је глас поезије ипак опстао, и одбранио се.

И узвисио над свијетом из којег је поницао - као из отворене ране. И над самим пјесником који га је носио и храбро бранио од свих што за тај пјев нису имали слуха. Ваља их разумјети: глас одвећ неудобан, оштар као сабља.

Зоговић је носио крст свога гласа, васкрсавши у једино своје небо - небо Поезије.

А историју у којој се све ово збивало не бисмо више жељели да поновимо, нити да је на некој од њених "окука" још једном сретнемо. Не само у ноћи, већ ни у по бијела дана! Али бисмо свакако радо и без зазора (на некој од земаљских или небеских "струга") срели и упознали пјесника Зоговића, и упустили се у разговор с њим, о Мајаковском, Његошу, Дантеу и којечему другоме, без претензије и жеље да играмо улогу "спорника", макар је он и подстицао. Поготово ако би господин, тј. друг Зоговић, иако усправан, имао онај, биће дренов, штап при себи.

Schöppingen, септембар-октобар 1996.

Stevan Tontić

ZUSAMMEFANSSUNG DES AUFSATZES ÜBER ZOGOVIĆ

Radovan Zogović ist in seinem ganzen Wesen and Schaffen der Dichter der sozialen, ausgesprochen linken Orientierung, im Zusammenhang mit der erwarteten, vielversprechenden kommunistischen Revolution und einer utopisch klassenlosen, absolut gerechten freien Gesellschaft geblieben. Noch in seiner frühen Jugend hat er sich dieser Idee und deren Programm verschrieben (dessen welthistorischen Zusammenbruch er glücklicherweise nicht erlebt hat), ist deshalb sein ganzes Leben verfolgt und als Schriftsteller verboten, auch als steifer Dogmatiker angegriffen worden und auch daher falsch verstanden oder verschwiegen und unerforscht geblieben, ist aber trotzdem, bis zum äußersten Ende, mit phanatischer Konsequenz und "Härte", mit beispielloser Schärfe und Klarheit der politischen und poetologischen Stellungnahme, unerschrocken in seinen Idealen, in seinem gottlosen Glauben fest geblieben. Ende der 40-er Jahre von den Gleichgesinnten von der Spitze der Partei und des Staates verurteilt und abgestoßen, zieht sich Zogović in die innere Emigration zurück, vertieft und bereichert im Laufe der langen Jahre des aufgezwungenen Schweigens ungewöhnlich fruchtbar seinen scharfen dichterischen Dialog mit der Welt der Repression und der Unfreiheit, der "Schuld und Sühne". In dieser zweiten Epoche seines Schaffens gelingt es Zogović, die Zeit seiner inneren Emigration in eine Zeit vollkommener künstlerischer Reife umzuwandeln und, obwohl in stetem Kampf gegen die tonangebenden Modernisten, zum großen, ja strengen Meister des dichterischen Ausdrucks zu werden. Er demonstriert eine ungewöhnliche Willensstärke und Schaffenskraft, eine selten vorkommende Genauigkeit und Sachlichkeit in Wort und Bild und eine zugleich erzählende "verlangsamte" Vielschichtigkeit seines Verses. Zu den bedeutendsten Leistungen dieser Zeit, welche ihm einen hervorragenden Platz in der serbischen Dichtung des 20. Jahrhunderts sicher stellen, gehört der durch Dantes *Komödie* angeregte Gedichzyklus. Nach "seinem" Majakovski, den er nie vergißt, hat sich Zogović, in der Hölle seiner Isolation an Dante, sein neues Vorbild, seinen größten Lehrer der moralischen und dichterischen Stärke, des aufrechten Bestehens, den allersichersten Führer durch allerlei Höllen und Fegefeuer des menschlichen Lebens gewandt. Und obwohl Zogović von Dante nicht zum Christentum überführt worden, hat sich ihre Begegnung als außerordentlich erwiesen und wird bestätigt durch Zogovićs Gedichte von dramatischer Dichte und schicksalssachwerem Klang, in vollem, unbestechlichem Glanz von Zogovićs dichterischer Leistung.